

УДК 159.937.51

З. Ю. Крижановська

АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИЙ ДОСВІД У РОБОТІ ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА

На основі огляду сучасної вітчизняної та зарубіжної літератури з арт-терапії обґрунтовано можливості застосування методів арт-терапії у роботі психолога-консультанта. Позначено межі використання арт-терапевтичних технік.

Ключові слова: арт-терапія, консультування, самовираження, символ.

Постановка проблеми. Твір мистецтва є формою комунікації людини і в історичному контексті слугує не лише естетичному самовираженню особистості, а й її практичним цілям. І для художника, і для будь-якої іншої людини кінцевим продуктом творчості є неповторне переживання боротьби за сенс свого життя. Творчий продукт є результатом самовираження глибоко особистісного характеру, що охоплює свідомі, і позасвідомі аспекти. Відтак розвиток арт-терапії нерозривно пов'язаний з характерним для ХХ століття поглядом на образотворче мистецтво як на засіб вираження почуттів і потреб людини, а не характеристик навколишнього світу. Це дає людині необмежену свободу вибору матеріалів і різних видів роботи з ними, засновану на виборі кольору, лінії та форми.

Домінуючі цілі арт-терапії – самовираження, розширення суб'єктивного досвіду, самопізнання, внутрішня інтеграція особистості (різних її аспектів і компонентів) та інтеграція з зовнішньою реальністю (соціальною, етнічною, культурною).

У цій статті ми хотіли б висвітлити огляд сучасної літератури з окресленої теми, обґрунтувати можливості застосування арт-терапії в індивідуальному та сімейному консультуванні, а також подати практичний досвід використання методів і технік арт-терапії в процесі консультування, що і є **метою** статті.

Стан дослідження. Термін «арт-терапія» вперше був вжитий А. Хіллом 1938 року під час опису занять образотворчим мистецтвом з туберкульозними хворими в санаторіях. Поспіль цей термін розпочав застосовуватися щодо всіх видів терапевтичних занять мистецтвом. В якості особливого виду професійної діяльності арт-терапія розпочала розвиватися у Великобританії після Другої Світової війни в тісному зв'язку з психотерапією. Терапія усвідомленим саморозкриттям у тво-

рчості вийшла з психоаналізу З. Фрейда, аналітичної психології К. Юнга, з психодрами Я. Морено і з динамічної теорії терапевтичної допомоги графічним самовираженням американського педагога М. Наумбург [1; 7; 11]. Відтак з точки зору психодинамічного підходу вважається, що в ході арт-терапії відбувається вияв неусвідомлених психічних процесів. Погляди З. Фрейда та К. Юнга стали підґрунтям розвитку методів аналізу та інтерпретації художнього матеріалу в арт-терапії. Маргарет Наумбург вважає, що в ході арт-терапії відбувається символічне вираження особистості, що виникає в підсвідомості первинних думок і переживань (бажання, страхи, конфлікти, сновидіння, фантазії і спогади дитинства).

На думку сучасного російського дослідника А. Копитіна, арт-терапія є міждисциплінарною сферою знання, котра поєднує різні дисципліни – психологію, медицину, педагогіку, культурологію та інші. Її основою виступає художня практика, оскільки в ході арт-терапевтичних занять клієнти залучаються до образотворчої діяльності [8].

Отож, арт-терапевтичні техніки, на думку дослідників, дають можливість безболісного доступу до глибинного психологічного матеріалу, стимулюють опрацювання позасвідомих переживань, забезпечуючи додаткову захищеність, знижуючи при цьому опір нового досвіду.

Спектр проблем, за вирішення яких можуть бути використані техніки арт-терапії, доволі широкий: внутрішньо- та міжособистісні конфлікти, кризові стани, зокрема екзистенційні та вікові кризи, травми, втрати, невротичні та психосоматичні розлади, в консультуванні і терапії дітей і підлітків. Арт-терапія відкриває простір для творчих пошуків психолога (будь-які види психокорекції, розширення діагностичних методів, розвиток особистості, сімейні та дитячо-батьківські відносини, життєві, вікові та екзистенційні кризи, психологічні травми), психотерапевта (психічні захворювання, прикордонні стани, багато органічні ураження і розлади, посттравматична психотерапія, розумова відсталість та ін.), арт-педагога (педагогічна корекція, дефектологія, обдаровані діти, спеціальне навчання, естетичне виховання, формування особистості дитини тощо) [1; 5; 6; 7; 17; 19; 21].

Виклад основних положень. Детальніше розглянемо можливість використання методів і технік арт-терапії в психологічному консультуванні.

На думку Е. Келіш [6], мистецькі засоби можуть використовуватися у психодіагностиці, консультуванні та психотерапії з різними типами клієнтів, в поєднанні з різними лікувальними підходами і на різних стадіях психотерапії, особливо зі складними клієнтами, зокрема, з тими, хто не здатний або не схильний до вербального

спілкування. У літературі (А. Ghadirian), присвяченій терапевтичним функцій арт-терапії та малюванню, підкреслюється їх каталізує значення, що полегшує психотерапевтичний контакт.

Діагностичні та оціночні процедури в арт-терапії засновані на визнанні несвідомого і того, що образи є його природною «мовою». Певна інформація може бути засвоєна свідомістю лише завдяки її передачі за посередництвом лише образів. У процесі формування і створення візуальних образів відбувається поживлення спогадів і фантазій, і клієнт часто не усвідомлює, який психологічний зміст розкривається в образах. Це відбувається тому, що інформація, котра трансформується крізь призму образів, не піддається цензурі свідомості. У тих випадках, коли переживання не можна вербалізувати через їх зв'язок з тим періодом розвитку, коли мова ще не була сформована, або через перенесену психічну травму, образотворчі засоби забезпечують доступ до цих переживань. На основі існуючих досліджень (Е. Calisch) можна виділити такі аргументи на користь ефективності використання образів у консультуванні: образи дозволяють виражати почуття, вони також викликають різноманітні емоційні реакції і слугують психологічним змінам; символічні образи стосуються і свідомого, і несвідомого рівнів психічної діяльності, забезпечують доступ до довербальних форма психічного досвіду; допомагають у розкритті проблемного психологічного матеріалу та подоланні захистів; техніки спонтанної та спрямованої уяви забезпечують психологічні зміни навіть за відсутності інтерпретацій; образи зачіпають минулий і реальний досвід, а також дозволяють виражати уявлення про майбутнє; нові ситуації та моделі поведінки можуть бути змодельовані і програні в образній формі, перш, ніж вони знайдуть своє вираження в реальному поведінці і будуть осмислені; образи дозволяють висловлювати ті думки і почуття, які важко висловлювати в словах, а також сприяють абстракції; сприймання та переробка образної інформації мають рівну цінність і доповнюють один одного; водночас вони можуть здійснюватися на різних рівнях психічної діяльності; іноді переробка візуальної інформації може ускладнювати чи порушувати сприймання [6].

Такі вчені, як Е. Ейдеміллер, І. Добряков, І. Нікольська, також підтримують широке використання малюнків в індивідуальному та сімейному консультуванні та психотерапії [3]. Вони вважають, що «використання малювання (та інших форм творчого самовираження) в психологічному консультуванні і психотерапії є додатковим способом допомоги в діагностиці особистості та сім'ї, в об'єктивізації внутрішніх і зовнішніх конфліктів, в оцінці динаміки надання психологічної

допомоги. Малюнки не забирають багато часу, не пробуджують у клієнтів страх й дають великий матеріал для інтерпретації. Образотворча творчість зменшує ймовірність вияву психологічного захисту, оскільки його продукти зазвичай мають зміст, більшою чи меншою мірою приховане від свідомості пацієнта (Д. Остер, П. Гоулд та ін.). Малюнок – це довгостроковий та наочний «запис» того, що відбувається в процесі взаємодії фахівця і клієнта, до якої можна постійно повертатися. Це дає можливість клієнтові відстежувати ті зміни стану, які він пережив у процесі надання йому психологічної допомоги» [3, с. 268].

Чимало дослідників вважають найбільш доцільним використання методів арт-терапії з дітьми. У роботі з дорослими клієнтами основним методом збору інформації про сімейний контекст виступає все ж таки бесіда, тема якої визначається життєвою ситуацією (запитом клієнта). У тих випадках, коли проблема сім'ї пов'язана з дитиною і на прийом приходять діти та їхні батьки, перед консультантом постає завдання вивчення цієї ситуації не лише з точки зору дорослих, але також з позиції дитини. «Нерідко це необхідно для того, щоб, охарактеризувавши дитину як особистість, котра має проблему, впливати потім не на неї, а на навколишнє середовище, в першу чергу на батьківську реакцію, і, змінюючи цю реакцію, модифікувати поведінку дитини» [3, с. 235].

За взаємодії консультанта з дітьми можливе застосування бесіди, але цей метод не завжди адекватний рівню психічного розвитку дитини та її особистісним ресурсам, тому в практиці консультативної і психотерапевтичної роботи з дітьми та підлітками ефективніший метод серійних малюнків і розповідей (Е. Ейдемільлер, І. М. Нікольська, Г. Л. Бардієр, І. М. Нікольська, Р. М. Грановська, та ін.). Як підкреслює Е. Ейдемільлер, «дитячі малюнки виступають як способи реалізації дитячого знання, пом'якшення труднощів у розумінні понять, впорядкування уявлень про навколишній світ, як засіб самомоделювання і самоусвідомлення себе в ньому – аналогічно тому, як це відбувається в грі» (К. Є. Хоменко, Л. С. Виготський, Р. Б. Хайкін та ін.) [3, с. 236].

Ізотерапія як варіант арт-терапії завжди «звертається» до почуттів, відображених в образах, тому малювання дозволяє висловити, відреагувати і усвідомити різні емоційні стани. «Малюнок сприяє подоланню витіснення, прориву змісту пригнічених комплексів і супутнім їм негативним емоціям. Це особливо важливо для дітей, які не вміють або не можуть висловитися, тим більше що намалювати фантазії легше, ніж про них розповісти. Фантазії, будучи зображеними на папері, прискорюють і полегшують вербалізацію переживань» (Н. Landgarten, G.M. Furth) [3, с. 237].

За переходу від малювання до навчання дітей іншим формам відображення дійсності (письму, розповіді, ліпленню, будівництву з

піску) можна «цілеспрямовано коригувати позасвідомі осередки їх напруження» (Д. Бретт, Д. Аллан, В. Оклендер) [3, с. 237]. Основним механізмом корекції тут виступає сублимація, опрідметнення афектів у процесі творчої діяльності.

Окрім сублимованої, Е. Ейдемільер виділяє також проєктивну ізотерапію. Специфіка такого малювання в тому, що дитині навмисно пропонують сюжет проєктивного характеру, відтак обговорюють зображення й інтерпретують їх. У процесі роботи відбувається концентрація на проблемі, наслідком чого може бути її глибинне розуміння («кристалізація проблеми»). Важливою вимогою до змісту малюнка є його потенційна здатність до продукування подальшої бесіди, в ході якої посилюється терапевтичний ефект, оскільки клієнт змушений ще раз «зануритися в проблему» [3, с. 237].

Діти (G. V Thomas, R. P Jolley) часто і легко зображають себе в малюнках. Їх емоційні установки позначаються на темах малювання. Позитивний результат ізотерапії може бути отриманий і за безпосереднього виконання конфлікту, коли його можна вирішити як би «магічно», в грі. Оскільки діти відчують і розуміють більше, ніж здатні вербалізувати (А. І. Захаров), малюнок дає дитині можливість подолати психологічний бар'єр невпевненості. Дитячий малюнок – це особливий матеріал, який, окрім художньо-творчого начала, має важливий комунікативний сенс і, завдяки можливості проєкції, без обдумування, містить важливу і доступну для психолога інформацію про дитину.

В. М. М'ясищев вважав, що образотворча діяльність робить хворого не лише об'єктом, але й суб'єктом лікувального процесу. Дитина може демонструвати іншим своє вміння і досягнення у вигляді конкретних результатів. Малювання допомагає відволікати її від хворобливих переживань, знімає напругу, заспокоює, повертає відчуття власної цінності. Ізотерапія як форма арт-терапії, на думку Е. Ейдемільер, досягає статусу продуктивної форми корекції в 6–10 років, оскільки в цьому віці діти здатні використовувати художні матеріали для символічної експресії та комунікації. Однак малювання до підліткового віку, на думку Л. С. Виготського, в основному вичерпує своє біологічне значення і його адаптивна роль знижується. Центральне місце посідає слово, що дозволяє легше передавати складні внутрішні відносини, руху, події [3, с. 327]. Тоді однією з поширених психодіагностичних і корекційних процедур стає використання поезії, літератури, казкотерапії, обговорення літературних творів, завершення незакінчених пропозицій, написання оповідань, віршів, казок.

Чимало дослідників у цій сфері вважають методи арт-терапії дієвими і під час роботи з дорослими клієнтами: у процесі індивідуального і сімейного консультування.

У книзі «Handbook of Art Therapy» під редакцією Cathy A. Malchiodi наводяться такі переваги використання арт-терапії під час консультування дорослих [18]: відкриває підсвідомість і допомагає людям висловлювати приховані конфлікти, привносячи в свідомість думки і почуття, які були до цього заховані (Liebmann); виконують роль метафори для конфліктів, емоцій, ситуацій, що описуються клієнтами (Ulak & Cummings); допомагає людям у представленні себе або своїх ситуацій в конкретній, об'єктивній манері (Rubin); виступає в ролі містка між клієнтом і консультантом, особливо, коли обговорювані питання надто бентежать або важкі для промовляння, такі як насилля в сім'ї або сексуальне насилля (Brooke, Liebmann, Trowbridge).

Не всі дослідники цієї проблеми погоджуються із ефективністю використання методів арт-терапії в роботі з дорослими клієнтами. Е. Келіш вказує на низку недоліків такої практики [6]. Використання арт-терапії в консультуванні може бути непродуктивним, якщо клієнти професійні художники. Причиною цього може бути те, що такі клієнти вже підтримують себе через творче самовираження, тому подібні завдання в процесі терапії можуть викликати відчуття того, що людина працює. Очевидно, подібний бар'єр може бути подоланий, якщо таким клієнтам запропонувати види діяльності, які значно відрізняються від їх професійної сфери [17].

Варто вказати також про етичний аспект використання арт-терапевтичних методів у консультуванні. Всі етичні кодекси зазначають, що жоден професіонал не повинен використовувати методи, в яких він не має достатньої підготовки. Водночас, Hammond and Gantt вказують, що «будь-який добре навчений консультант може говорити з клієнтом про твір мистецтва, принесений в сесію. ... Більше того, консультанти повинні вміти спонукати клієнта до малювання або створення образів, коли розмова стає важкою, необхідні прояснення, або клієнт відчуває труднощі в описі чогось» [17, с. 251].

Cathy A. Malchiodi також зазначає, що всі об'єкти, створені клієнтом в процесі арт-терапії, повинні залишатися конфіденційними: їх можна вносити в карту клієнта, фотографувати й публікувати тільки після отримання інформованої згоди [18].

Тепер наведемо практичні приклади використання технік і методів арт-терапії в межах різних підходів в індивідуальному та сімейному консультуванні, які описані в сучасній літературі.

Найперше, слід відзначити різноманітні малюнкові тести, які, по суті, є арт-терапевтичними техніками: «Малюнок сім'ї», «Малюнок неіснуючої тварини», «Зла, щаслива, нещасна тварина», «Гарний малюнок» (А. Л. Венгер) та інші. Незважаючи на думку про низьку

діагностичну валідність цих методик, вони широко використовуються в консультативній практиці [2, с. 12].

Слідом за іншими ученими Е. Ейдемільер, І. Добряков, І. Нікольська в індивідуальній роботі з дорослими клієнтами рекомендують використання таких тем для малювання: «Автопортрет», «Моя сім'я», «Мої приємні спогади», «Мої неприємні спогади» та інші, а також малюнки на кшталт: «Перед, під час, після» або «Минуле, сьогодні, майбутнє» (Г. Л. Ісуриноа, Д. Остер, П. Гоулд та ін.).

Картини, котрі відображають динаміку життєвого контексту, клієнти можуть створювати або на окремих бланках, або на одному і тому ж горизонтально розташованому аркуші паперу альбомного формату, розділеному вертикальною рисою на дві частини. Темі формулюються, зважаючи на конкретний життєвий контекст. Наприклад: «Я в дитинстві – я зараз», «Я до заміжжя – я після заміжжя», «Я повинна – я хочу», «Я до початку роботи з психологом – я зараз ...», «Моє ставлення ... тоді – ... зараз».

Особливо ці вчені підкреслюють важливість використання серійних малюнків та розповідей в дитячо-батьківському консультуванні [3].

У процесі консультування, стверджує І. М. Нікольська, дитині пропонується створити серію малюнків на задані психологом теми. Мета такої роботи – втілення проблем і переживань дітей, конструювання в діалозі з психологом усних або письмових розповідей про їх зміст і в результаті, за допомогою візуалізації та вербалізації, – усвідомлення цих проблем. Всі теми для малювання повинні бути емоційно насиченими і сформульовані від першої особи, наприклад: «Автопортрет», «Моя сім'я», «Я в класі», «Я і мої друзі», «Те, про що я мрію», «Якщо б у мене була чарівна паличка ...», «Я переживаю», «Я боюся», «Я про це не хочу згадувати», «Сон, який мене схвилював», «Я страшенно розлютився», «Я такий задоволений, я такий щасливий», «Я дорослий і працюю на своїй роботі». Після того, як дитина створить малюнок на першу задану тему, консультант з допомогою уточнювальних питань спонукає її скласти розповідь за малюнком. Найважливішим принципом взаємодії психолога з дітьми в процесі серійного малювання є безумовне схвалення і прийняття всіх продуктів їх творчої діяльності, незалежно від змісту, форми та якості. На думку Е. Ейдемільер, «отримуючи позитивне підкріплення від психолога, діти досить швидко втягаються в роботу, починають малювати впевнено і самі дають усні або письмові коментарі до малюнків». Отож, «створюються умови для зняття зовнішніх соціальних перешкод на шляху розгортання інтрпсихічних конфліктів, що є найважливішою метою психодинамічного підходу щодо корекції особистості дитини. Втілення в малюнках складних життєвих

ситуацій і переживань і складання оповідань про їхній зміст у діалозі психолога з дитиною дозволяє дітям з допомогою візуалізації не лише описати словами і усвідомити свої проблеми, але також розділити їх з іншою людиною. Дитина переносить на папір своє занепокоєння і напругу, вчиться словами диференціювати і узагальнювати переживання, розповідати співрозмовнику про те значуще, що відбувається в її внутрішньому світі. Така робота не лише сприяє розвитку дитячої самосвідомості, але й містить терапевтичний ефект, допомагаючи відреагувати на внутрішні конфлікти і прийняти факт нормалізації свого стану» [3, с. 239].

Р. Шерман і Н. Фредман в своїй роботі «Структуровані техніки сімейної терапії» серед інших технік наводять такі, які можна з упевненістю віднести до арт-терапевтичних: «сімейні фотографії» і «сімейне простір» [16].

На думку цих дослідників, сімейні фотографії є засобом вивчення сімейної структури, характеру спілкування між членами сім'ї, їх ролей і стилів поведінки, дослідження сімейних фотографій може дати дані про історію розвитку сім'ї та взаємин її членів. Фотографії можуть заохочувати членів сім'ї піддавати сумніву сімейні міфи, правила, системи вірувань і ролі, які виконує кожен член родини. Впізнання себе в дзеркалі сімейних фотографій може в психотерапевтичному аспекті виявитися дуже корисним. Фотографії можуть також слугувати засобом, сприятливим для спілкування між психологом-консультантом і клієнтом.

Техніка «Сімейний простір», запропонована Coppersmith, забезпечує сімейного терапевта важливою інформацією з приводу організації сімейної системи, з якою він працює, а також ефективним засобом терапевтичної інтервенції. Суть техніки в тому, що клієнтів просять намалювати план-схему їхнього будинку, включаючи всі наявні в ньому кімнати і приміщення. Техніка ґрунтується на паралінгвістичному та невербальному рівнях комунікації, що видається особливо важливим для сімейної терапії. Вона може бути використана для виявлення матеріалу, пов'язаного з рольовим поведінням і міфами в батьківських сім'ях подружжя, прихованих правил взаємодії в цій сім'ї, а також для з'ясування кінцевих цілей сімейно-терапевтичного процесу [12; 16].

Cathy A. Malchiodi в книзі «Handbook of Art Therapy» рекомендує для індивідуального консультування дорослих клієнтів такі техніки арт-терапії, які видаються нам найцікавішими: «Lines of feelings» («Лінії почуттів»), «The Bridge» («Міст»), «Road Maps» («Дорожні карти»), «Comic Strips and Cartoons» («Комікси та мультфільми»), «Photography» («Фотографування») та інші [18].

Коли клієнту буває складно знайти слова, щоб висловити свої почуття, його просять намалювати «лінії почуттів» в цей момент або щодо якоїсь ситуації у минулому, сьогодні і майбутньому. Обговорення отриманих малюнків відкриває простір для дослідження почуттів, думок і поведінки клієнта. Техніка «Дорожні карти» і її численні варіації («карта життя» і т. д.) можуть бути використані для допомоги клієнтам у розумінні значущих періодів їх життя і передбачуваних планів на майбутнє. Техніка «Міст» може бути корисна клієнтам, які перебувають у складних життєвих ситуаціях. Клієнтам пропонується розділити аркуш паперу на три частини. У першій зображується їх проблема, в третій – бажане вирішення проблеми, у другій частині листка пропонується намалювати міст, що з'єднує проблему зараз, і її вирішення. Консультант також заохочує клієнта до використання символу або фрази в зображенні мосту, які б відображали б різні можливості подолання обставин. Варіанти використання фотографій дуже різноманітні: це можуть бути фотографії самого клієнта, вони можуть бути зроблені клієнтом, бути його автопортретом або бути біографічними фотографіями друзів і сім'ї і з клієнтом, і без нього. Фотографії (Weiser) дають можливість клієнту досліджувати свої емоційні і когнітивні реакції на події, що відображуються ним. Фотографії можуть бути особливо корисні під час роботи з людьми похилого віку. Вони допомагають полегшити процес перегляду та осмислення прожитого життя, що необхідне у посиленні почуттів цілісності власного «Я».

Вправа «Поштова скринька» (Gladding) допомагає клієнту побачити ситуацію з різних точок зору. Клієнту дається завдання сфотографувати звичайну поштову скриньку з найбільш можливих перспектив і принести стенд з прикріпленими до нього фотографіями на наступну сесію. Після того, як завдання виконано, клієнт і консультант обговорюють завдання і вивчають фотографії. Незабаром стає очевидно, що навіть знайомий предмет можна побачити з різних сторін. Так само і проблема клієнта може бути розглянута більш ніж з однієї точки зору. Обговорюючи отриманий досвід, клієнт може відкрити нові шляхи, скорегувати або повністю змінити свій підхід до вирішення цих проблем.

Висновки. Ми розглянули можливості та приклади використання методів та технік арт-терапії в індивідуальному і сімейному консультуванні. Здійснений огляд наукових розробок в цій темі дозволяє зробити висновок про те, що компетентне використання подібних методів відкриває великий простір для професійної роботи психолога-

консультанта, а також для самого клієнта в розумінні і вирішенні проблем, і може мати позитивний терапевтичний ефект.

1. Арт-терапия – новые горизонты / под ред. А. И. Копытина. – М.: Когито-Центр, 2006. – 432 с.
2. Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты / А. Л. Венгер. – М.: Владос-пресс, 2006. – 231 с.
3. Добряков И. Семейный диагноз и семейная психотерапия / И. Добряков, И. Никольская, Э. Эйдемиллер. – СПб.: Речь, 2006. – 457 с.
4. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Практикум по креативной терапии / Т. Д. Зинкевич-Евстигнеева, Т. М. Грабенко. – СПб.: «Речь»; «ГЦ Сфера», Серия: Психологический практикум, 2001. – 400 с.
5. Кейз Керолайн (Caroline Case) Краткие встречи: размышления по поводу использования образов в психодиагностике / Керолайн Кейз [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.arttherapy.ru/publication/content/47.htm>
6. Келиш Эбби. Арт-терапия: неортодоксальный, альтернативный или комплиментарный подход к психотерапии / Эбби Келиш [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.arttherapy.ru/publication/content/25.htm>
7. Киселева М. В. Арт-терапия в практической психологии и социальной работе / М. В. Киселева. – СПб.: Речь, 2007.
8. Копытин А. И. Арт-терапия. Определение / А. И. Копытин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://webcommunity.ru/941.htm>
9. Копытин А. И. Корт Беверли Создание талисманов в арт-терапии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.art-therapy.ru/publication/content/37.htm>
10. Копытин А. И. Арт-терапевтические методы, используемые в работе с детьми и подростками: обзор современных публикаций / А. И. Копытин, Е. Е. Свистовская // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2007. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyjournal.ru/j3p.htm>
11. Лебедева Л. Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий / Л. Д. Лебедева. – СПб.: Речь, 2007.
12. Лидерс А. Г. Психологическое обследование семи / А. Г. Лидерс. – М.: Академия, 2006.
13. Мерфи Дженни (Jenny Murphy) Арт-терапия в работе с детьми и подростками, перенесшими сексуальное насилие / Дженни Мерфи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.arttherapy.ru/publication/content/21.htm>
14. Практическая арт-терапия: Лечение, реабилитация, тренинг / под ред. А. И. Копытина. – М.: Когито-Центр, 2008.
15. Системная семейная терапия: Классика и современность / сост. и науч. ред. А. В. Черников. – М: Независимая фирма «Класс», 2005. – 400 с. – (Библиотека психологии и психотерапии).
16. Шерман Р. Структурированные техники семейной и супружеской терапии: Руководство / Р. Шерман, Н. Фредман. – М.: Класс, 1997.
17. Case Caroline, Dalley Tessa Handbook of Art Therapy, Tavistock/Routledge, New York, 1992. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.questia.com/read.htm>

18. Handbook of Art Therapy / edited by Cathy A. Malchiodi Guilford Press, New York, 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.questia.com/read.htm>

19. Moschini Lisa B. Drawing the Line Art Therapy with the Difficult Client, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 2005.

20. Rubin J.A. Child Art Therapy, 25 th Anniversary Edition, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 2005.

Крижановская З. Ю. АРТ-терапевтический опыт в работе психолога-консультанта

На основании обзора современной отечественной и зарубежной литературы по арт-терапии обоснована возможность применения методов арт-терапии в работе психолога-консультанта. Обозначены границы использования арт-терапевтических техник.

Ключевые слова: арт-терапия, психологическое консультирование, самовыражение, символ.

Krizhanovska Z. Yu. Art-therapy experience in work of psychologist-counselor

The possibilities of applying the methods of art-therapy in the work of psychologist-counselor on the basis of contemporary home and foreign literature review are grounded. The boundaries of using art-therapy techniques are indicated.

Key words: art-therapy, counseling, self-expression, symbol.

УДК 159.97: 615.85

О. Б. Кузьо

ЕМОЦІЙНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ ПРИ НЕВРОТИЧНИХ РОЗЛАДАХ І НЕВРОЗОПОДІБНІЙ ШИЗОФРЕНІЇ

Висвітлено проблему невротичних синдромів як найменш специфічних психопатологічних проявів. Наведено клінічні ознаки, що дозволяють здійснити альтернативне розмежування на «невроз-психоз». Досліджено особливості емоційної сфери особистості у пацієнтів із невротичними розладами та неврозоподібною шизофренією.

Ключові слова: невротичні розлади, неврозоподібна шизофренія, емоційна сфера особистості, згасання емоцій, експериментально-психологічне дослідження.

Постановка проблеми. Упродовж останніх десятиліть важливим у сфері психіатрії залишається пошук маркерів шизофренії і